ЦІННА НАУКОВА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Юрій ФІГУРНИЙ,
кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ

Зусиллями багатьох поколінь дослідників різних наукових шкіл і напрямів досягнуто значних результатів у з'ясуванні змісту і загальних тенденцій розвитку Української національної революції середини XVII ст. Разом із цим в історичній науці склалася ситуація, що характеризується відносно високою вивченістю цього складного феномену у всеукраїнському масштабі і вкрай незадовільним станом досліджень визвольного процесу в усіх окремо взятих основних українських регіонах. Відсутність комплексних досліджень регіональних рис і особливостей розгортання визвольної епопеї вже давно стала каменем спотикання для істориків, які намагалися й намагаються узагальнювати загальнонаціональні аспекти першої Національної революції. Однак, поглиблене вивчення розвитку цього яскравого явища вітчизняної та європейської історії на Київщині, Поділлі, Берестейщині, в Галичині, Підляшші (а донедавна й Волині) ще й нині лишається поза основними напрямками наукових пошуків.

Виходячи з того, що Волинь у середині XVII ст. стала в один ряд із найпотужнішими центрами українських національних і соціальних змагань, підтверджуваних солідною джерельною базою, боротьба волинян вже давно мала стати об'єктом цілеспрямованого комплексного дослідження. Тим часом, науковці, вивчаючи всеукраїнські аспекти, передусім воєнні операції у Волинському воєводстві, лише принагідно торкалися цієї проблеми. Такий стан та потреби історичної науки підштовхнули Олега Ярошинського до всебічного вивчення визвольного процесу в цьому регіоні як невід'ємної частини боротьби українського народу в роки першої Національної революції. Можливо, ця тема зацікавила автора ще й тому, що народився він і виріс у старовинному волинському місті Корець. Після закінчення історичного факультету Івано-Франківському державного Прикарпатського Університету ім. В. Стефаника Ярошинський вивчав динаміку розвитку подій на Волині, їх регіональні риси й особливості, наслідки революційного процесу, взаємозв'язок і взаємовплив загальнонаціональних і місцевих його чинників, проблеми хронології, періодизації тощо.

Результатом стала дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: "Волинь в період національно-визвольної війни 1648-1657 рр.", яку О. Ярошинський захистив у Харківському Національному університеті ім. Н. Каразіна у 2001 р. Основна ж частина багаторічних дослідницьких пошуків дотепер залишалася невідомою широкому загалу, що й спонукало вченого до написання монографії "Волинь у роки Украї-

нської національної революції середини XVIIст." Об'єктом комплексного дослідження Ярошинського стала національно-визвольна і соціальна боротьба на Волині у 1648-1659 рр.

Спочатку висвітлюється історія досліджень проблеми, аналізується джерельна база, історіографічні та археографічні надбання.

На сторінках монографії з'ясовуються ознаки визрівання гострого суспільного конфлікту на Волині, робиться спроба обґрунтувати наявність політичних, економічних, соціальних, духовних передумов для масового руху за радикальні зміни у міжнаціональних, міжконфесійних, соціальних та економічних відносинах.

У праці найбільшу питому вагу має відтворення дослідженої діалектики революційного процесу, виявлення його хронологічних меж, умовних етапів, характерних рис, особливостей, ступеня організованості, рівня озброєння, взаємозв'язку антипольського, антикатолицького, антиєврейського і антишляхетського напрямів боротьби, взаємовпливу всеукраїнських і місцевих чинників розвитку Національної революції у воєводстві.

Розкриваються також політичні, економічні, соціальні, демографічні наслідки десятилітньої національної борні у краї за українську політичну незалежність та зміну суспільного устрою.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1648-1659 рр. – час, коли український народ вів наполегливу кровопролитну боротьбу проти колоніального панування Речі Посполитої та феодальних порядків, за визволення українських етнічних земель з-під польського панування, утвердження незалежної державності та буржуазних суспільних відносин.

Оскільки досліджувані події мали яскраво виражений національно-визвольний та соціальний характер і були націлені на прогресивні зміни у політичному статусі української нації та соціально-економічному устрої, важко не погодитися із тезою, що найоптимальнішим терміном для їх узагальнюючого окреслення є "Українська національна революція". Вчений звертає увагу те, що поширений сьогодні термін "національно-визвольна війна" відносно точно відображає сутність історичного явища, якщо йдеться про походи української армії, зовнішньополітичні потуги гетьманського уряду, загальні аспекти його діяльності тощо. Однак, у ложе цього терміна нелегко вкласти рішучу боротьбу українського селянства і міщанства за ліквідацію феодальних відносин та утвердження інших соціально-економічних основ суспільного співжиття у 1648-1652 рр.

За початкову дату подій Національної революції на Волині взято червень 1648 р., коли під впливом перших перемог українського війська у воєводстві відбулися перші антифеодальні селянські виступи, розгром повстанцями маєтків, розділ майна (сс. Печихвости, Стрільче, Матов). Початковий період розгортання Національної революції на Волині припадає на червень-липень 1648 р. і збігається із часом вже згаданих перших селянських виступів, повстання у Звягельській волості, утворення тут потужного повстанського загону, вступу на територію воєводства українських полків М. Кривоноса й І. Гирі (18 липня 1648 р.), взяття Полонного та визволення значної частини південно-східної Волині. Кінцевою датою дослідження обрано 1659 р. – час після підписання Гадяцького договору, його ратифікації Сеймом і припинення війни із Річчю Посполитою, коли з Волині було відкликано українські війська, а проблема визволення всіх українських етнічних земель з-під польського панування та їх об'єднання в Українській державі була відсунута тодішніми політичними реаліями на задній план. Слід зазначити, що в історіографії з'ясовано інші підходи до визначення кінцевої хронологічної межі Української національної революції, тому обґрунтування автором кінцевої дати закінчення революції 1659 р. є новим словом в історичній науці.

Розгляд подій 1648-1659 рр. на Волині дав дослідникові можливість виявити і проаналізувати динаміку розвитку подій упродовж Української національної революції, дослідити умовні етапи, особливості, роль і взаємозв'язок основних визвольних чинників на кожному з цих етапів, з'ясувати особливості розвитку національно-визвольного процесу після поразки місцевого селянсько-міщанського руху.

Територіальні межі дослідження збігаються із кордонами Волинського воєводства середини XVII ст. – українськими етнічними землями, розміщеними у басейні правих приток Прип'яті – Вижівки, Турії, Стохода, Стиру, Горині. Найбільш віддалені на захід кордони доходили до Західного Бугу, східні – до Случі.

Автор використав поширені сьогодні загальнонаукові (історичний, логічний, класифікаційний або систематизаційний), міжпредметні (структурно-системний, статистичний), спеціальні історичні (хронологічний, діахронний або періодизаційний, порівняльно-історичний, актуалізаційний) методи, що дало можливість чіткіше окреслити характерні риси політичного, соціально-економічного, духовного розвитку в краї на тлі загальнонаціонального суспільного життя і розгортання подій Національної революції, відтворити окремі ланки причинно-наслідкових зв"язків при з'ясуванні суті досліджуваних явищ, взаємозалежності різноманітних внутрішніх і зовнішніх факторів, що визначали динаміку визвольної боротьби. Використання логічного методу поряд із історичним дозволило глибше вникнути у зміст джерельної бази та історіографічних надбань, а також в умови, в яких вони з'явилися. Метод класифікації (систематизації) застосовувався при тематичному впорядкуванні історіографічних гіпотез, типологічній систематизації джерельної бази, вивченні окремих явищ, характерних рис визвольного процесу і підготовці матеріалів до статистичного аналізу. Саме завдяки застосуванню цього методу подимні реєстри 1648-1657, 1662 рр. було інтерпретовано як важливе джерело дослідження не тільки демографічних проблем, а й фінансово-економічного становища. Це дало змогу виявити яскраво виражені ознаки краху фіскальної політики Речі Посполитої на Волині та виділити її умовні фази у 1648-1659 рр. Структурно-системний метод полегшив виконання наукових завдань щодо розгляду різних сторін досліджуваного об'єкта в їх єдності, з'ясування основних рис і особливостей визвольних етапів, чинників розмаху, спрямування, рівня організованості революційного руху на Волині як складової частини загальнонаціонального історичного процесу середини XVII ст. Чимало висновків

у монографії підтверджуються результатами статистичної обробки й аналізу джерельної інформації. Статистичний метод застосовувався для опрацювання однотипного актового матеріалу, передусім шляхетських судових скарг про народні виступи, подимних реєстрів 1648-1657, 1662 рр., джерельної бази про рух української армії, окремих її підрозділів, повстанських загонів на Волині. У монографії представлені виявлені таким чином показники про питому вагу різних напрямків визвольної боротьби, її розмах, рівень організованості, склад, та озброєння учасників, протяжність маршрутів українських військових і повстанських формувань, збройних сил Речі Посполитої, польсько-шляхетських каральних експедицій, татарських походів і набігів, російсько-українських воєнних операцій, демографічні, фінансово-економічні наслідки досліджуваних подій у Волинському воєводстві.

Окрім основного тексту, у сконденсованому вигляді події і статистичні дані відображені у 10 таблицях, 2 діаграмах та 3 картах, що подаються в додатку. Здобуті статистичні показники дали змогу перевірити достовірність інформації окремих джерел та обґрунтованість деяких історіографічних тверджень. При з'ясуванні динаміки демографічного спаду у воєводстві 1648-1659 рр. статистичне опрацювання джерел поєднувалося з елементами моделювання демографічної ситуації. Податкова інформація, здобута внаслідок аналізу подимних реєстрів 1648-1657, 1662 рр., була використана для з'ясування ступеня демографічних втрат і виявлення ознак демографічної катастрофи на Волині наприкінці 50-х рр. XVII ст.

При висвітленні ходу визвольної боротьби у воєводстві застосовано хронологічний метод. Разом із цим, для уникнення повторень та показу динаміки якісних і кількісних змін на кожному з умовних етапів боротьби хронологічний метод поєднано із діахронним (методом періодизації). Тому, одночасно з дотриманням хронологічного принципу, висвітлення діалектики визвольного процесу здійснюється в монографії поетапно. Для підкреслення зв'язку революційних подій і явищ на Волині із загальноукраїнськими використовувалися також елементи синхронного методу. При виявленні закономірностей, особливостей, хронологічних меж визвольного руху застосовувався порівняльно-історичний метод тощо.

Ознайомлюючись зі змістом книги, неважко переконатися, що автор свідомо уникав повторень загальновідомих наукових надбань, намагався не дублювати вже досліджені події й зосередитися на висвітленні маловивчених питань Української національної революції на Волині. Крім того, в монографії використано та доповнено окремі історіографічні здобутки представників різних історичних шкіл і течій. Левову ж частку інформації про епохальні події на Волині в середині XVII ст. почерпнуто безпосередньо з історичних джерел із метою дати об'єктивну картину минулого, застосувати нові підходи до його вивчення. Автор визнає, що стан джерельної бази не дав можливості з однаковою повнотою реконструювати всі сторони досліджуваної проблеми.

Дослідник виділив найсуттєвіші особливості динаміки розвитку Національної революції на Волині: національно-визвольна боротьба у воєводстві була тривалою (1648-1652 рр.) і характеризувалася різним рівнем активності волинян на різних її етапах. Вона супроводжувалася всеохоплюючим революційним піднесенням восени 1648 р., запеклим відстоюванням визвольних здобутків у 1649 р., розділеним вкрапленням червневого і вересневого спадів 1649 р., викликаних відповідно наступом збройних сил Речі Посполитої та Зборівськими домовленостями, літнім (1649 р.) піднесенням поміж цими спадами, стимульованим приходом у край українського війська і Збаразько-Зборівською кампанією, різким занепадом визвольного руху 1650 – першої половини 1651 рр., короткочасним спалахом активізації національно-визвольних змагань влітку 1651 р. під час Берестецької кампанії, остаточним затуханням та поразкою місцевого визвольного руху весною 1652 р. та відходом волинян від участі у революції в 1652-1659 рр.;

– масштаби, розмах боротьби у краї залежали від її чинників, характеру, змісту, мотивації участі основних груп учасників. Найвищого піднесення, розмаху, результативності було досягнуто завдяки взаємодії загальноукраїнського і місцевого факторів, органічному взаємозв'язку між національним, релігійним, соціальним аспектами національно-визвольного процесу. Це сприяло успішному відстоюванню визвольних здобутків навіть у несприятливих умовах 1649 р. та наступних років, які стали часом для найбільших випробувань учасників визвольної епопеї у краї. Поразка масового антифеодального руху призвела до суттєвого послаблення визвольних змагань, породила спалахоподібність їх розвитку, пов'язану передусім із перебігом загальнонаціонального процесу;

– виразно виступала взаємозалежність розвитку всеукраїнського і місцевого революційного руху, результативності дій, планів українського війська й уряду та визвольних здобутків волинян. Українська армія та уряд відігравали видатну роль визволителів і стимуляторів революційної активності у воєводстві. Їхні успіхи чи невдачі адекватно впливали на розмах і результативність боротьби у краї, спричиняючи її піднесення і спади. У свою чергу, активна підтримка всеукраїнських визвольних потуг жителями Волині примножувала революційні національні здобутки. Поразки армії, помилки уряду прирікали визвольну боротьбу в краї на неминучу поразку. З іншої сторони – вимушене дистанціювання волинян та решти мешканців Західного регіону від участі в реалізації планів українського уряду 1653-1659 рр., послаблювало і нівелювало перспективу виконання територіальних завдань Національної революції суто воєнними й політико-дипломатичними засобами;

– домінуючу роль у розгортанні Національної революції на восьми виділених етапах визвольної боротьби відіграли селяни й міщани, до яких приєднувалися представники духівництва і волинської шляхти. Козацтво стало організатором і стимулятором визвольних подій 1648-1649, 1651 рр. У свою чергу, всі без винятку соціальні групи волинян відіграли непересічну роль у формуванні українського війська (встановлено, що джерела зафіксували участь у боротьбі мешканців 272 поселень, що складало понад 7% волинських сіл і 33% міст). Антиукраїнська позиція волинської князівсько-панської верхівки і

значної частини маєткової шляхти становила неприйнятність для них домагань учасників масового антифеодального руху, заважали досягненню загальнонаціональної мети, часто обумовлювала дії, що нагадували ознаки громадянської війни;

– всі визвольні здобутки досягалися в ході жорстокої і непримиренної кривавої збройної боротьби, що вимагала від учасників засвоєння відповідних крайніх форм і методів, тактичних прийомів, високого рівня організованості й дисципліни та залежала від результативності воєнних дій обох сторін;

– на динаміку досліджуваних подій суттєвий вплив мав також геополітичний фактор, який карбував переважно трагічні позначки на історичній долі волинян. Використання урядом Б. Хмельницького союзницьких послуг Кримського ханства значно підсилило потенційні можливості української армії, допомогло забезпечити блискучі воєнні успіхи на перших етапах Національної революції, чітко увиразнювало національно-визвольні мотиви українських воєнних акцій. Однак, від часу підписання Зборівського договору жителі краю стали заручниками звичних для татар спустошень, особливо нестерпних після переорієнтації Криму на союз із Річчю Посполитою після укладення Переяславської угоди козацької України з Московським царством. Від середини 50-х рр. посилилися також московські, шведські, трансильванські впливи, що не стали ефективним фактором для завершення Національної революції в Західному регіоні України. Натомість Волинь зазнала нових спустошень, які завершили перетворення краю на зону економічної та демографічної катастрофи.

З огляду на висвітлені напрямки й результати наукового пошуку щодо проблеми наслідків Національної революції на Волині, варто відзначити цікаві висновки автора:

1) Українська національна революція знесилила Річ Посполиту, зруйнувала міф про польську військово-політичну самодостатність, відсунула польсько-литовську державу до переліку другорядних країн, неспроможних суттєво впливати на європейський міжнародний процес і поставлених перед проблемою політичного самовиживання;

2) революція знищила польську колоніальну фіскальну систему, породила глибоку податково-фінансову й бюджетну кризу, ліквідувала економічну доцільність польського панування на українських землях, зруйнувавши підвалини політичної могутності Речі Посполитої;

3) революція усунула волинську князівсько-панську верхівку з домінуючої ролі в українському шляхетському середовищі та позбавила попереднього політичного впливу в Речі Посполитій через утрату нею величезних землеволодінь на сході України, катастрофічне господарське становище у вотчинних волинських володіннях тощо;

4) революція ліквідувала економічні й витіснила демографічні основи польського та єврейського засилля у ремеслах і торгівлі, суттєво звузила економічну й демографічну базу католицьких впливів у регіоні, зумовила підвищення ролі українців у міській економіці та місцевому самоврядуванні;

5) революція наблизила крах фільварково-панщинної системи господарювання, призвела до переходу від панщинної до чиншової форми експлуатації у магнатських землеволодіннях, які охоплювали більше двох третин угідь краю;

6) волинські селяни й міщани заплатили надзвичайно високу ціну за участь в українських національно-визвольних змаганнях, втративши близько 90 відсотків свого дієздатного дореволюційного складу та податкоспроможних господарств (при цьому, в селах залишилося близько 12 відсотків, а в містах всього 7 відсотків дієздатних мешканців), нерухоме майно, знаряддя праці, робочу худобу і поклавши на революційний вівтар своїх кращих представників;

7) катастрофічні демографічні втрати в роки революції призвели до появи великої кількості неповних, господарсько недієздатних сімей, що змушувало зменшувати оброблювані наділи та прискорювало вимушене обезземлення волинського селянства і містечкових хліборобів;

8) гігантські масштаби руйнацій та матеріальних втрат, понесених волинянами, були пов'язані не тільки із впливом подій Національної революції, а й із перетворенням краю на полігон для польських, українсько-московських, татарських воєнних акцій і набігів уже після остаточного придушення визвольного руху та призвели до відносного і абсолютного зубожіння переважної більшості мешканців цього вітчизняного регіону;

9) революція консолідувала в лавах української армії значну частину волинських селян, міщан, патріотичної шляхти, сприяючи зміцненню військово-політичного потенціалу козацької України і, одночасно, суттєво послаблюючи місцеву базу українських радикальних сил, національний імунітет волинської маєткової шляхти та прискорюючи домінування у шляхетському середовищі краю суто пропольської орієнтації;

10) революція вперше об'єднала в єдиному масовому національно-визвольному процесі волинян з українцями Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини, Західного Поділля, Північної Буковини, Галичини, Берестейщини, Підляшшя, Пінщини, прискоривши кристалізацію національної самосвідомості та заклавши довговічні підвалини до поняття української самоідентичності у чітко окреслених межах етнічної території, що стала територіальною базою сучасної української нації. Вона настільки зміцнила і збагатила традиції спільної боротьби за українську незалежність, що їх не змогли знищити найнавіженіші польські, російські, австро-угорські імперські угруповання упродовж кількасотлітнього роздільного панування над окремими частинами української нації.

Таким чином, оприлюднення результатів дослідження про розгортання Української національної революції на Волині сприятиме накопиченню знань про історію визвольних змагань української нації та підштовхне істориків до сумлінного вивчення перебігу важливих вітчизняних подій в інших регіонах нашої Батьківщини.